

A „SÖTÉT” KÖZÉPKOR

NEM volt sohasem pusztán tudományos fogalom, mely épp azért, mert tudományos, nem eshet a gyűlölet és az ellenszenv szempontjai alá. Ellenkezőleg. Kezdetül fogva a megvetendőt, az iszonyatost jelentette, a barbárság képzetét személyesítette meg. Ma is még azt mondjuk arról, ami belső durvaságra, kulturális elmaradottságra vagy szellemi vakságra vezethető vissza, — hogy középkor. Az emberiség történetének néhány századát foglalja magába, mégis több annál. Nem merőben iskolás korfelosztás a lényege, melynek egyedüli célja az lenne, hogy a történeti anyagot a könnyebb áttekintés kedvéért évszámokhoz kösse. Fogalmat képviselőjétől kezdve, ha nem is emberi eszményt, ideált, melyet követni kell. A gyűlölet sugallta ezt a nevet: középkor, s a „sötétség” az, amely benne testet öltött. Ma is még, ha halljuk — középkor, önkéntelenül is a kultúra egy százalmasan alacsony fokára kell gondolnunk. Egy korra, mikor babonák szorongatták a jámbor lelkeket, s a megnyugvás reménye nélkül szüntelenül küzdeni kellett az ördögökkel. Ki ne ismerné Szent Antal történetét Flaubert regényében? Számunkra a középkor az ő megkísértésének története. A józan emberi értelem lábbal tiprása, eltévelyedés, ha nem több: hisztéria. A felsőbb természet megsértése, melyet csak őrült kísérlehetett meg. Borzongást érzünk, mintha eszelősök és lelki nyomorékok hajlékába tévedtünk volna. Leprásokat látunk magunk előtt, zsarnokoskodó papokat és fejedelmeket, szolgaságot, a szellem és test szolgaságát, intézményesen szított iszonyatot és félelmet, mely tudományt, művészetet egyaránt megölt. Feledés, romlás, pusztulás akárhova nézzünk. Sötétség — igazi középkor.

És ha ilyen a középkor, Athén és Kóma csak boldog és derűs lehet. Hogyan szűnhetett volna meg ez az aurea aetas, ha nem úgy, ahogy minden iskolakönyv tanítja: a népvándorlás új, civilizálatlan népeinek pusztításai által. Vájjon megérthette volna Marcus Auréliust, a filozófus császárt, a durva állatbőrbe takart „germán”? Nyilvánvaló, hogy a vad erő ekkor is győzedelmeskedett a finomkodó kultúra felett. A népvándorlás hordáival éj borult az emberiségre, Istennek kiválasztotta újra állattá vedlett és ez az éj hosszú ideig tartott. Az olasz renaissance és a német reformáció oszlatta szét a humanizmus, a felvilágosultság fegyvereivel.

Száz éve annak, hogy egy történetíró, Rotteck, világtörténetében azt a korszakot, melyet középkornak szokás hívni, röviden úgy jellemezte, hogy — „konsolidierte Barbarei”. Több évszázad történetét kívánta jelölni ezzel, s ez a gúnyelnevezés, bár közel száz év telt azóta

el, még ma is tökéletesen kifejezi viszonyunkat a középkorhoz. Az államilag organizált „barbárság“ gondolata tünteti fel számunkra „sötétnek“ a középkort. Ez a gondolat pedig olyan régi, mint maga az újkor. S talán azért hisszük annyira igaznak, mert olyan régi, annyira „újkori“. Az újkor testéből szakadt ki, véreből táplálkozott, az újkori ember öneszmélésének gyümölcse. Annyira híven tükrözi vissza az újkori gondolkozásmódot, hogy nem lehet csodálkozni azon, ha a kép, amit ad — hamis. Nem azt fejezi ki, amit megragadni kíván, nem a gondolat tárgyát, a középkort, ismerteti meg velünk, hanem a gondolat alanyának szellemi habitusát. Nem ismeret, csak vallomás.

Mint vallomást, az újkori lélek dokumentumát, kell ezt a felfogást értékelnünk. Babonával van dolgunk, a „fény korának“ szellemi rövidítésével, mely a józan emberi értelem és a humanizmus nevében nem egy „látszatigazságnak“ adott örökös polgárjogot a műveltség szent polisában. A megnemértésnek ekkora fokát nem mentheti az a körülmény, hogy a liberalizmus mindent megértő szellemében tanították. A bölcsességnek ez a formája, melynek Voltaire és Anatole France voltak az apostolai, ma már hitelt sehol sem talál. Szellemi felsőbbségének tudatában a tudakosság talárjába burkolódzott, pedig alapjában véve a gyűlölet és az ellenszenv indulatai kormányozták. Ma már mindinkább világosabbá válik annak felismerése, hogy a középkornak szokásos megbélyegzése a politika és a mindennapi élet előítéletekkel teli atmoszférájából került a tudomány „exakt“ eredményei közé. Azt a sablonszerű korfelosztást, melyet még most is használunk, nem tudományos módszerrel dolgozó visszapillantás hívta életre, nem a tudományos megismerés, hanem a közvélemény, mondjuk, maga az élet dobta felszínre. Minden időben és mindenhol kialakul valamiféle történeti tudat az emberi közösségekben, mely a múltat bírálja a jelen problémáinak szemszögéből. A vágyak és érdekek viszállya között születik meg a közelmúlt eseményeiről az a kép, melyet nagy vonásaiban nem a tudós, hanem a politikus, a hadvezér, a polgár alakít ki. Ha van holt, úgy van élő történetírás is, mely azokból a pillanatnyi vélekedésekből tevődik össze, amelyekkel a Jelen a Múlttól elfordul. Néha azonban ez az elfordulás izzóbb és mélyebb megnemértést kavart fel, mint ami általában nemzedék és nemzedék között tátongani szokott. Néha a fiú az apában nemcsak apját, hanem egy egész kort, több generáció munkáját tagadja meg. Ilyenkor ebből az örök disszonanciából hirtelen kicsendül egy új korszak szakadozott melódiája. Észrevétlenül felmerül mindenkiben az újrakezdés szent érzése. A kezdés gondolata lép fel, akárcsak ma, mikor a múltat annyira múltnak érezzük, hogy megszakadni látszik a fejlődés fonala. Így lepte meg a renaissance korában is az embert az újjáéledés és megújulás tudata, hogy azt hitte: egy század érckapuja csapódott be háta mögött nagy robajjal...

Nem érezték a renaissance hősei a Tegnap erejét, nem akartak tudni a gyűlölt közelmúltrol, de annál többet arról a világról, melynek Platon, Vergil voltak a megszólaltatói. Azt szokták mondani, hogy a természetben nincs saltus, nincs ugrás. Nem így a szellem birodalmában. A szellem története tele van ilyen ugrásokkal. A renaissance is

századokat lép át, hogy megtalálja törekvéseinek ideálját. Azt hirdette magáról, hogy az antik világot emeli ki a romokból, ám a középkor talán több joggal mondhatta volna, hogy Róma örökébe lépett. De nem is az a döntő, hogy mennyi újat adott az antik kultúrából a renaissance, hanem hogy miként vélekedett szellemi missziójáról. Ez a hit pedig a nova aetas gondolatán épült fel, mely áthidalhatatlan szakadékot vont egyrésztől antik és középkor, másrésztől újkor és középkor között. Róma mint ideál és Róma mint rombadólt aranykor szabta meg történeti szemléletüket. Szemükben az a kor, mely e két virágzás között foglal helyet, nem jelenthetett egyebet, mint a kulturális hanyatlás és barbárság korát. Gyűlölik ezt a „közép“-kort, hogy eloltotta hosszú időkre az antik kultúra „fényét“. A középkor szerintük csak arra méltó, hogy a feledés homályába merüljön. Ellenséges érzületüket nem is rejtik véka alá sem ők, a renaissance emberei, sem eszméiknek igazi megvalósítói, a felvilágosultság tanítómesterei. Cellarius könyvének, a História antiquának előszavában őszintén bevallja, hogy a tudós szóhasználat azt a kort jelzi medium aevumnak, mely a barbárság idejére esik.

Az olasz renaissance mögött nem maradt el a német reformáció sem, ha arról volt szó, hogy a középkort hasonlóan nézze. A reformáció a középkorok pogányságot és dekadenciát vetett szemére, az ó-keresztény élet megtagadását. Akárcsak a renaissance, úgy a reformáció is az antikhoz tér vissza, és pedig a keresztény ókorhoz. A felvilágosultság ezt a történeti szemléletet már csak szélesebb körben terjesztette el. Úgy látszott már, hogy a felvilágosult-liberális gondolkozásmód középkor-konceptiója kipuozthatatlanul bevésődött az újkori ember lelkületébe. Ám nem így történt. Herder kora és a romanticizmus többé nem bűnbakot keresett a középkorban, hanem felemelő, gyógyulást nyújtó emberi ideált. Menekült a Jelen sivár egyhangúsága elől, az atomokra hullott társadalomból a sokrétű „organikus“ középkorhoz, hol az Egyénnél az Egész előbbrevaló. Ezt az organizmust pedig belülről a szellem ereje élteti. A romantikus élményben a középkor a szellemiség különös, „tompá“ ragyogásában merült fel. Amint azonban a romantikus reakció kiszikkadt, ez a kép a középkorról tartalmilag mind szegényebb lett, végül — csak a „művészi“ ráma maradt meg belőle: a poétikus „Schwärmerei“ lovagváraival, troubadourjaival, melyet joggal gúnyolt ki az új erőre kapott naturalizmus. A mesevilágot, mely a középkor körül támadt a romanticizmus nyomán, azóta elnémitotta a gépek kattogása. Mélyen, lelkünk legalján él azonban továbbra is bennünk valami még ebből a romantikus fellángolásból. A szeretetnek egy kicsiny szikrájára akadunk mindnyájunkban a középkor iránt, bármennyire is megvetjük azt és gyűlöljük. Vonzalmunk szegyenlős, zavart megjelenését nem tudjuk megmagyarázni, mert fogva tartja ítélőképességünket az a renaissance óta korlátlan hatalommal uralkodó hiedelem, hogy a középkor „sötét“.

AZ ÚJKOR a középkort nem egyéni sajátosságaiban törekedett megismerni, hanem az állítólagos antik ideálhoz mérte. így keletkezett az a korfelosztás a renaissance idején, amely az antik és az

újjáéledés kora között tátongó „úrt“ nevezte el középkornak. Az újkor gondolköréből tekintett le a középkorra, ideáljait kereste benne, s mert nem találta meg, azt hitte, — a barbárság korába tévedt. Eszébe sem jutott a felvilágosodás hirdetőinek, hogy létezhetnek más eszmék is, épp olyan dicső, ha nem dicsőbb eszmék, mint azok, melyeket a magas műveltség egyedüli tulajdonának tekintettek. Elvakultan nyomoztak a szabadság, a népfőiség elvei után, a hitet babonának minősítették, mert nem fért össze a természetes emberi értelemmel. Szerintük a középkorban az élet minden finomabb formák hiányában állati durvaságba süllyedt. Tudatlanság és vadság jellemzi ezt a fejlődésfokot, amely azonban az ősalápothoz képest már fel-emelkedést mutat, egy közbülső lépcsőt a magasabb civilizáció felé. A barbár, azaz sötét középkor fogalmára szüksége van minden felvilágosult kultúrának, hogy lemérhesse az elért kulturális tökéletesedést. Az emberi nem haladását óhajtja a felvilágosultság elősegíteni; kell lenni tehát egy középkornak, ahonnan a magasabb felé emelkedik az emberiség. A haladás hite nélkül nincs felvilágosultság, nincs újkor, de nem volna „sötét“ középkor sem.

Ha azt akarjuk tudni, hogy mit hibáztatott leginkább az újkori világszemlélet a középkorban, kérdezzük meg, mit értett „antik“ alatt. A derűt csodálta benne, a tisztán emberinek megbecsülését, azt a tökéletes harmóniát, amelyben a lélek akkor a környező testi világgal élt. Épp testben épp lélek — mondogatjuk mindnyájan, ha az ókorra gondolunk. Ez a szabály a természet bölcs törvényei szerint kívánja berendezni az életet. A felsőbb értelemben vett természet fogalma hatja át az egész újkori gondolkozást a „természetes erkölcs“, a „természetes vallás“ elméleteitől kezdve Goethe humanizmusán át egészen a materializmus utolsó hullámaig.

Ennek a kultúrideálnak tükrében a középkori élet vak világ- és kultúrgyűlöletté torzul. A középkor — úgymond — megvetette a testet, megtagadta az élet belső törvényeit és semmibe vette a természet legelemibb parancsait. A középkor a természet ellen támadt, a helyett, hogy megértette volna azt az isteni rendet, melynek normái az emberi élet egyedüli helyes szabályai. Az élet a középkori ember számára bűn, melynek örömeitől távol kell magát tartama. A földi lét a siralmak völgye, száműzetés, a megpróbáltatás ideje, örökös küzdelem a test gerjedelmeivel szemben.

Ebben a félelmetes élettágadásban jelent meg az újkori ember szemei előtt a középkor igazi lényege. Egy magasabb, földöntúli életre áhítozott a középkor, mintha bizony test nélkül adódna élet. Új életre akart támadni és mégis a halált kívánta. Ebből az ellentmondásból bontakoztatta ki az uralkodó történeti szemlélet a középkori ember tragédiáját. Eicken és Harnack, ennek a történeti szemléletnek főképviselői, unos-untalan arra a megalkuvásra mutatnak rá, melyre a test ereje kényszerítette a középkori embert. A középkori világnézet szerintük legtisztábban a szerzetesség fogalmában nyilatkozik meg. A szent a középkori lélek ideálja, a szent azonban mindig szerzetes. Ezt az ideált az élet természetszerűleg mindig a sárba rántotta. A vágy, az éhség, az önzés s nem kis mértékben

az ösztönös életszeretet mindennél erősebbeknek bizonyultak. Annak a szentnek, aki Istenben kívánt felolvadni, aki lelkét a bűnös test érintésétől távol iparkodott tartani, annak szüntelenül a testre kellett gondolnia, a világgal foglalkoznia, hogy azt legyőzhesse. De a helyett, hogy a nélkülözések a testet megölték volna, ellenkezőleg csak megerősítették. Az érzékeknek olyan zavara állott be, — jegyzi meg Anatole France — amely mögött Don Juan élményei messze elmaradnak. A vallás — mondja egy helyütt — felöltöztette a nőt, hogy annál kívánatosabbá tegye, s olthatatlan szenvedélyé fokozta két test pusztá érintkezését.

Ez a felfogás, amely hol paródiává élesedik, hol szánakozásba fordul, újkori ideálokkal közeledik a középkor megismeréséhez. Nem lehet csodálkozni azon, ha annyira félreérti, hogy a félreértés e mértéke ma szégyenletesnek tűnik fel előttünk. A középkori világszemléletet lényegéből kivetkőzteti, mert újkori gondolatok alapján értelmezi. Azt az árnyékot keresi a középkoron, melyet az újkori világkép vet rá. A középkori világnézetből nem a pozitív értékeket domborítja ki, hanem azt, amiben az újkortól különbözik. Azt mondja, hogy a középkor ellensége volt életörömnök, testnek, tudásnak egyaránt. Pedig csak nem azt az életformát tekintette a legmagasabbnak, melyet az anyag és a természet imádta sugall. A középkor a lélek primátusát hirdette, az újkori szemlélet ebből már a tagadás tényét olvasta ki. A középkort egy erősen hedonista és materialista ideológia alapján értékelte, természetes, hogy a szellemiség hitében a barbárság diadalát fedezte fel. Mintha másfajta élet nem volna lehetséges, mint az, melyet Diderot és D'Alembert szabott meg a „felvilágosultság“ szellemében...

A középkor világtagadása, a lélek és test ellentéte, dualista életszemléletet tételez fel, erről a dualizmusról azonban a középkor egész berendezése mit sem tud. A középkori egyház „hivatalos“ felfogása ezt a dualizmust mindig mint eretnokséget kárhóztatta. A Perzsiából átvett manicheizmus tekinti a világot a Rossz megnyilatkozásának, s a világ történetét a jó és a rossz istenség küzdelmének, de nem a kereszténység. Augustinus, akit előszeretettel idéznek a dualista felfogás bizonyításánál, a létezőt természettől fogva „jónak“ ismeri, s Szent Tamás is, a nagy egyeztető, ezt a tételt állította fel: omne ens bonum. De ha a világ alapjában véve jó, javainak élvezete bűnössé nem teheti az embert. A világ lényegében nem rossz, a test és az élet csak akkor válik a bűn forrásává, ha visszaélünk vele. Az, aki a testi javaknak önértéket tulajdonít, mint „testit“ élvezi és a létet magamagáért s nem az Isten kedvéért szereti, hull a kárhozat tűzére. Jó élni és szabad örülni ennek az életnek, de örömrünk a lélek öröme legyen és Isten dicsőítése. Ki volt a középkornak nagy tanítómestere? Nem a pogány Aristoteles, akit egyszerűen „a filozófusnak“ neveztek? Aristoteles rendszere azonban éppen Platon dualizmusának az áthidalása révén jött létre, a híd pedig az organikus gondolat. Metafizikájában kibékíti a lelket a testtel, Platon ideáit lelopja a földre, mert számára mindig a szellem, tűzében égő élet volt a legfontosabb. Lehetetlen, hogy az a középkori

világnézet legyen dualista, amelyet át és áthatott ez az aristotelesi gondolat.

Az élet a lelkeség szolgálatában álljon. Az anyag csak eszköz lehet a szellem kezében. Lucifer akkor bukik le az angyalok karából, amikor fellázad az isteni rend ellen. Minden bűnös — lázadó. Az egész világot isteni elvek kormányozzák, a természetet átjárják a természetfölötti sugarai. Ha cselekedeteinket az életben ezek a magasabb célok irányítják, Istennek tetsző életet élünk. A javak helyes használatából: úti, sohase legyen élvezet: frui. A világi monarchia is az isteni rend, az istenállam tagja. Az alattvalók addig engedelmeskedjenek a királynak, míg igazságos, rex justus. A tyrannus azonban hűségre nem számíthat. A tyrannus nem Christus, a királyok királya nevében uralkodik, hanem az Antichristus zsoldjában. Jaj annak az országnak, amelynek királya göggyében úgy kormányozza az országot, mint ha az nem az istenállam tagja, hanem független egész volna.

Ebben az eszmekörben a dualista gondolatnak nincs mit keresnie. A középkor éppen az Ég és a Föld egységét akarta helyreállítani. A testet nem öli meg, hanem egy magasabb élet számára „megváltja“. A középkori ember előtt minden érzéki, természeti jelenség túlvilági fényben ragyog. A mindennapi életet rejtett isteni erők emelik az Ég felé. A természeti valóságot ezer és ezer szál, fény-sugár köti össze a transcendens világgal. Szimbólumok, jelek sorozata minden természeti tünemény. Igen, megvan a középkornak is a maga „pogánysága“. Ezeket az életörömmel terhes himnuszokat a liberális történelemszemléletnek „sötét“ középkor fogalmával nem lehetett megmagyarázni. Érthetetlen rejtély maradt e régi felfogásban a gót szobrok „naturalizmusa“ is. Ez a naturalizmus azonban számunkra szellemi parancsokat közvetít, s egészen másképp hat, mint az újkori naturalizmus. Arányok szólnak itt is hozzánk, de ez a harmónia nem a természet tárgyai között annak elvei alapján áll fenn, hanem a földi lét és egy intelligibilis világ között. Telve feszültséggel, a felemelkedés vágyával ível át ellentétek fölött, hogy megvalósítsa Isten országát. Az askézisnek is az a célja, hogy a lélek az örökélet szemléletében megpihenjen. Útja a belső elmélyedés, a világtól való elvonatkozás. Ami hajtja a szerzetest, az nem a test gyűlölete, hanem az egyedüllét szüksége az extázis, az örök pillanat megvalósítására.

Az egység szimbóluma a corpus Christianum. A nagy közvetítő pedig: az egyház. Csodálatos, hogy mennyire félreértette a dualizmusra és világtagadásra beidegződött újkori szemlélet a középkori egyház szerepét és törekvéseit. Ha a középkori élet lényege: menekülés az élet és a test hatalma elől, úgy akkor az egyház a megalkuvást jelenti az élet szükségszerű követelményeivel. Ez a közkeletű szemlélet az egyház középkori viláгурalmát nem tarthatta összeegyeztethetőnek az igazi középkori ideállal. Szerinte kompromisszum, amelyet az érdek és az emberi tehetetlenség sugallt, vezette az egyházat minden ténykedésében. Így az abszolút etikai eszmét nem ő, hanem a szerzetesség képviseli.

Szükségtelen talán kifejtetni, hogy ennek éppen ellenkezője igaz:

az egyház áll a középkori élet középpontjában. Az egyházon keresztül áramlik be a mennyei fény a földi életbe. Nélküle nincs üdvözülés, sem részesedés Isten birodalmában. A középkor gondolata szerint az egész mindenség egy isteni világregd megnyilatkozása, a világ egy nagy szellemi egységet alkot, melyben minden lénynek megvan a maga helye, méltósága és kötelessége. A fokozatosan emelkedő piramis alakjában a lények különféle mértékben állnak közelebb az intelligibilis világhoz. Az egyház szentjeivel vezet, de alapjában véve nincs kisebb vagy nagyobb, mert ebben a mindent átfogó organizmusban, isteni testben, mindenki nélkülözhetetlen, mindenki meghatározott funkciót tölt be. A corpus mysticumban az isteni és a földi eggyé olvad. Különféle rendjeivel, társadalmi és egyházi fokozataival a magasabb célok és kötelességek egymással összefüggő rendszerét alkotja. A király, a lovag, a paraszt, a papi rend egy-egy szerv, mely a másikat bizonyos funkciókra nézve helyettesíti. Csak az egésznek, az egyetemesnek (universale) van önálló létezése, az egyén mindig tag, valamely rend (ordo) tagja. A szerzetes is feladatokat lát el egyben mások helyett. A szerzetes magánya kiszélesül sokak magányává. Ő is — helyettesít. Visszavonul, hogy megtalálja azt a belső nyugalmat, melyben Isten szól az emberekhez...

És a h o g y a „sötét“ középkor fogalom, gondolatot személyesít meg, úgy e z a középkor is egy eszmének ad testet. É ponton a középkor többet jelent, mint pusztán az emberiség történetének egyetlen fejezetét. Az elmúlt, e m e z mint gondolat örökké él.

Az „örök“ középkor pedig aktuálisabb ma, mint valaha. Sokan mondják, egy új középkor felé haladunk. És ezt nem a kétségbeesés szava hangoztatja... A béke és a megértés reményében hisszük, hogy újra kialakulóban van egy „isteni birodalom“. Mindenkit újra áthat az a kívánság, hogy a széthúzó egyéni érdekek helyett az emberi életet egyetemes princípiumok alapján rendezzük be. A középkor megtalálta azt az eszmét, amely a földet és a földöntúli világot egyetlen egésszé olvasztotta. Ilyen összefogó gondolatot manapság még nélkülözünk. De hogy új idealizmus jegyében fog az aurea aetas eljönni, az többé nem lehet kétséges.

Az újjáéledést az „örök“ középkor gondolata éleszti. Az új mozgolódásokban nem nehéz tipikus középkori elveket felfedeznünk. Az állami élet reorganizációját mindenhol az állam személytelen, közjogi értelmezésének feladása vezette be. Az állami funkciók nagy részét újra társadalmi alakulatok veszik át (pl. fasizmus). Az állam és társadalom egysége azonban éppen a középkort jellemzi.

Ugyanígy sajátja a középkornak az etikus látásmód. A középkor majd minden jelensége mögött feltűnnek azok a motívumok, melyek az embert egy felsőbb isteni világregdhez kapcsolják. A jog, a társadalmi élet nem vesztette el még kapcsolatát az etikával. S ha mindez még ma inkább óhaj, mint valóság, tagadhatatlan ennek a „középkori gondolatnak“ életet formáló ereje. A sötét középkorból világot építő gondolat vált.

VÁCZY PÉTER